New Geopolitics Research
Bi-Quarterly Journal
E. ISSN: 3060-7140

Explaining the Promotion of the Geopolitical Status of the Forgotten Shiites in the New Iraq

Mohammed Hesan Nayeef[1], **Seyyed Abbas Ahmadi**[2]✉, **Mahmood Vasegh**[3], and **Hossein Mokhtari Heshi**[4]

1. Ph.D. Student in Political Geography, University of Tehran, Tehran, Iran.
2. Corresponding author; Associate Professor, Department of Political Geography, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: abbas_ahmadi@ut.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Political Geography, University of Tehran, Tehran, Iran.
4. Associate Professor, Department of Geography, University of Isfahan, Isfahan, Iran.

Article Info

Article type:
Research Paper

Article history:
Received 7 March 2026
Received in revised form 9 May 2026
Accepted 11 June 2026

Keywords:
Iraq,
Shia Geopolitics,
Power Reconfiguration,
Political Participation,
Shia Religious Authority (Marja'iyya).

ABSTRACT

Iraq's ethno-religious diversity has persistently shaped its political geography. Until 2003, the power structure was organized under Sunni minority dominance. The fall of the Ba'ath regime and US intervention shifted the power balance toward the Shiite majority, enabling a new political order. However, the main issue is how Shiites gained power and consolidated their position in post Saddam governance. This study examines the demographic and social changes of Iraq's Shiite community and analyzes their political position after 2003. The primary research questions explored what demographic and social transformations the Shiite community in Iraq has experienced since 2003 and how the quality of its political presence and influence within governance structures has evolved. Using a descriptive analytical method, data were collected from library sources and field observations. Findings showed that the collapse of the Ba'ath regime and electoral mechanisms shifted the power balance toward the Shiite majority. The large scale return of displaced persons and exiled elites, dramatic demographic changes in Baghdad and southern regions, and the revival of rituals like the Arbaeen pilgrimage strengthened Shiite religious identity and social capital. The indispensable role of the Najaf religious authority (marja'iyya) and the formation of Shiite paramilitary forces were among the key enhancing factors. In governance, relying on demographic weight and party cohesion, Shiites seized opportunities offered by the 2005 Constitution. Since then, they have consistently held the premiership, parliamentary majority, and key ministries. The Shiite empowerment process unfolds in three stages: identity formation, creation of political networks, and institutionalization of participation. The study concludes by proposing strategies for sustained stability: strengthening civil institutions, improving governance efficiency, and expanding relations with neighbors, especially Iran.

Cite this article: Nayeef, M.H.; Ahmadi, SA.; Vasegh, M.; & Mokhtari Heshi, H. (2026). Explaining the Promotion of the Geopolitical Status of the Forgotten Shiites in the New Iraq. *New Geopolitics Research*, *3* (1), 81-100.

© The Author(s).

Publisher: Lorestan University.

DOI: https://doi.org/10.22034/nrpg.2026.2083284.1078

Introduction

Iraq, with its Shia demographic majority (60-65%) and the location of the holy cities of Najaf, Karbala, Kazimayn, and Samarra, has always been a central hub of Shia geopolitics in Southwest Asia. Yet until 2003, the power structure was dominated by the Sunni minority, and the Shia community –especially after the 1991 Sha'baniyya Uprising– was systematically excluded from political participation. The overthrow of Saddam Hussein and the US intervention marked a turning point, enabling a fundamental reconfiguration of power in favour of the Shia majority. The main research questions of this study were formulated as follows: What demographic and social transformations has Iraq's Shia community experienced since 2003? And how has the quality of its political presence and influence within governance structures evolved? Unlike common analyses that frame this transformation solely within Iran–Saudi rivalry, this article adopts a critical geopolitics approach focusing on Iraq's internal dynamics. It argues that Shia empowerment has rested on three endogenous strategic components: a) electoral mechanisms based on "one person, one vote" which, given the Shia numerical majority and translate demography into political power, b) the Najaf religious authority (marja'iyya) as a centre of legitimisation and political guidance, c) and spatial demographic reconfiguration in key cities such as Baghdad, leading to sectarian homogenisation and geographical concentration of power. The study advances the literature on religious geopolitics and illuminates the mechanisms of spatial power redistribution in multi-ethnic states.

Method

This research employs a descriptive-analytical method. Data were collected through library research (books, academic journals, and reputable online databases), field observations, and official electoral records. The analysis proceeded through thick description and logical inference. The study specifically addresses two questions: 1) What demographic and social changes has the Shia community in Iraq experienced after 2003? 2) How has the political status of Iraqi Shiites been shaped in post-Ba'ath power structures? The analytical framework was built on a three-stage process of Shia empowerment (identity formation, creation of political networks, and institutionalisation of participation), emphasising the role of the Najaf marja'iyya, demographic transformations, and Iraq's governance structure.

Results

Findings are presented in two axes, as follows:

Axis 1– Demographic and social transformations: Iraq's Shia population is estimated at 24–26 million (60–65%), concentrated in southern and central provinces (Basra, Nasiriyah, Amarah, Kut, Diwaniyah, Hilla, Karbala, Najaf, Baghdad, Kazimayn, Babylon, Qadisiyyah, Dhi Qar, Samawah, and Wasit). After Saddam's fall, the large-scale return of displaced Shia elites enhanced Shia demographic weight both quantitatively and qualitatively. In Baghdad, settlement patterns changed profoundly: mixed neighbourhoods became relatively homogeneous after the 2006-2008 sectarian violence. Sadr City emerged as a Shia population hub and socio-political centre. The revival of religious rituals – Ashura and the Arbaeen pilgrimage (drawing millions to Karbala) – and the reconstruction of holy shrines strengthened Shia social capital. The formation of Shia paramilitary forces (first the Mahdi Army, then the Popular Mobilization Forces – Hashd al-Sha'bi) became an effective factor in security equations, though creating challenges for the monopoly of national sovereignty. The Najaf marja'iyya, particularly Grand Ayatollah Sistani, through historic fatwas, including the 2014

defensive jihad fatwa against ISIS and fatwas calling for political participation, played an indispensable role in Shia political socialisation, managing national crises, and preventing Iraq's collapse.

Axis 2 – Institutionalisation of political power: After 2003, relying on demographic weight and party cohesion (e.g., Islamic Da'wa Party and Supreme Islamic Iraqi Council), Shiites seized opportunities offered by the 2005 Constitution. Parliamentary election results from 2005 to 2021 show Shia coalitions consistently held the majority of seats (140-180 out of 275-329 total). The premiership has been continuously held by Shia figures: Ibrahim al-Jaafari (2005), Nouri al-Maliki (2006), Haider al-Abadi (2014), Adel Abdul Mahdi (2018), Mustafa al-Kadhimi (2020), and Mohammed Shia'al-Sudani (2022). The permanent constitution was drafted with the direct support and guidance from Ayatollah Sistani, who opposed occupation-force involvement and insisted on general elections for the drafting assembly. At critical junctures, such as the 2006 bombing of the Imams' shrine in Samarra, the marja'iyya issued calls to refrain from retaliation, preventing a full-scale civil war. The Shia empowerment process can be summarised in three stages: identity redefinition and political awakening, institutional organisation and coalition formation, and domination of power structures.

Conclusions

After nearly a century of structural marginalisation (1920s–2003), the collapse of the Ba'ath regime and the establishment of numerical democracy have redefined Iraq's geopolitical power balance in favour of the Shia majority. This transition was not merely an elite shift but a profound internal reconfiguration based on religious identity. The findings confirm that the geopolitical rise of Iraqi Shiites stems less from foreign interventions than from endogenous demographic, social, and institutional dynamics, especially the identity-forming and legitimising role of the Najaf religious authority. Since 2003, the Shia community has leveraged its demographic weight, and revived social capital and party cohesion to become the dominant political actor. However, the stability of this position depends on balancing religious identity with modern state-building, strengthening civil institutions, improving governance (fighting corruption, delivering services), and engaging constructively with Sunnis and Kurds within Iraq's national interest. The study proposes strategies to consolidate these achievements: reducing sectarian fault lines through national dialogue, developing cultural and economic relations with Iran (as a strategic neighbour and religious partner), conducting joint infrastructure projects, expanding religious tourism, and strengthening intermediary institutions to ensure fair participation for all groups.

Author Contributions

All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

پژوهش‌های نوین سیاست جغرافیایی
دوفصلنامه علمی
۳۰۶۰-۷۱۴۰: شاپا الکترونیکی

تبیین ارتقای جایگاه ژئوپلیتیکی شیعیان فراموش شده در عراق نوین

محمد حسان نایف[۱]، سید عباس احمدی[۲]✉، محمود واثق[۳] و حسین مختاری هشی[۴]

۱. دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
۲. نویسنده مسئول، دانشیار گروه جغرافیای سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: abbas_ahmadi@ut.ac.ir
۳. دانشیار گروه جغرافیای سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
۴. دانشیار گروه جغرافیای سیاسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۱۶
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۱۹
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۲۱

کلیدواژه‌ها:
عراق،
ژئوپلیتیک شیعه،
بازآرایی قدرت،
مشارکت سیاسی،
مرجعیت سیاسی.

چکیده

ترکیب قومی- مذهبی متنوع عراق، همواره بر معادلات ژئوپلیتیکی منطقه و جغرافیای سیاسی این کشور تأثیرگذار بوده است؛ به‌گونه‌ای که تا پیش از ۲۰۰۳، ساختار قدرت با غلبه اقلیت سنی سازماندهی می‌شد. سقوط رژیم بعث و مداخله ایالات متحده، نقطه عطفی در موازنه قدرت به سود اکثریت شیعی ایجاد کرد و زمینه‌ساز نظم سیاسی نوین شد. با این حال، مسئله اصلی چگونگی فرایند قدرت‌یابی و تثبیت جایگاه شیعیان در نظام حکمرانی پساصدام است. هدف پژوهش حاضر، بررسی تغییرات جمعیتی- اجتماعی و تحلیل جایگاه سیاسی شیعیان در ساختارهای قدرت عراق پس از ۲۰۰۳ می‌باشد. پرسش اصلی پژوهش این است که جامعه شیعیان عراق پس از ۲۰۰۳ چه تغییرات جمعیتی- اجتماعی را تجربه کرده و چگونه کیفیت حضور و نفوذ سیاسی آنان در ساختارهای حکمرانی متحول شده است؟ روش پژوهش توصیفی- تحلیلی و داده‌ها از منابع کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی گردآوری شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که فروپاشی رژیم بعث و استقرار سازوکارهای انتخاباتی، ترازوی قدرت را به نفع اکثریت شیعه تغییر داد. بازگشت گسترده آوارگان و نخبگان تبعیدی، تحول چشمگیر ترکیب جمعیتی شهرهایی چون بغداد و مناطق جنوبی، و احیای مناسکی مانند پیاده‌روی اربعین به تقویت هویت دینی و سرمایه اجتماعی شیعیان انجامید. نقش بی‌بدیل مرجعیت نجف در هدایت سیاسی و شکل‌گیری نیروهای شبه‌نظامی شیعه، از عوامل کلیدی ارتقای موقعیت این جامعه بود. در عرصه حکمرانی، شیعیان با تکیه بر وزن جمعیتی و انسجام احزاب، از فرصت‌های قانون اساسی ۲۰۰۵ بهره گرفتند و از آن سال تاکنون، مقام نخست‌وزیری و اکثریت کرسی‌های پارلمان و وزارتخانه‌ها را در اختیار داشته‌اند. فرایند قدرت‌یابی شیعیان در سه مرحله هویت‌یابی، ایجاد شبکه‌های سیاسی و نهادینه‌سازی مشارکت تبیین می‌شود. پژوهش در پایان، راهکارهایی مانند تقویت نهادهای مدنی، ارتقای کارآمدی حکمرانی و توسعه روابط با همسایگان (به‌ویژه ایران) را برای تداوم ثبات پیشنهاد می‌کند.

استناد: نایف، محمد حسان؛ احمدی، سید عباس؛ واثق، محمود؛ و مختاری هشی، حسین (۱۴۰۵). تبیین ارتقای جایگاه ژئوپلیتیکی شیعیان فراموش شده در عراق نوین، *پژوهش‌های نوین سیاست جغرافیایی*، ۳ (۱)، ۸۱-۱۰۰.

ناشر: دانشگاه لرستان

DOI: https://doi.org/10.22034/nrpg.2026.2083284.1078

مقدمه

عراق با دارا بودن اکثریت جمعیتی شیعه (۶۰ تا ۶۵ درصد) و قرارگیری شهرهای مقدس نجف، کربلا، کاظمین و سامرا در گستره جغرافیایی خود، به مثابه یکی کانون‌های اصلی ژئوپلیتیک شیعی در جنوب‌غرب آسیا عمل می‌کند. موقعیت راهبردی این کشور به‌گونه‌ای است که دگرگونی‌های داخلی آن همواره بر معادلات منطقه‌ای تأثیرگذار بوده است (احمدی، ۱۳۹۷: ۶۲). با این حال، در دوره ۱۹۶۸ تا ۲۰۰۳ و به‌ویژه پس از انتفاضه شعبانیه ۱۹۹۱، جامعه شیعه عراق تحت سیاست‌های سرکوبگرانه رژیم بعث، از حضور مؤثر در عرصه‌های سیاسی و ژئوپلیتیکی محروم ماند و به حاشیه‌رانی ساختاری دچار شد (Haddad, 2011: 78). فروپاشی رژیم صدام حسین در سال ۲۰۰۳ اما نقطه عطفی در بازآرایی ژئوپلیتیکی قدرت در این کشور پدید آورد. پرسش بنیادین آن است که این تغییر موقعیت مبتنی بر چه مؤلفه‌ها و فرایندهای فضایی–سیاسی بوده است؟ برخلاف بسیاری از پژوهش‌ها که ارتقای ژئوپلیتیکی شیعیان را در چارچوب رقابت‌های منطقه‌ای ایران و عربستان تحلیل می‌کنند، این مقاله با تمرکز بر فرایندهای داخلی عراق و با بهره‌گیری از رهیافت ژئوپلیتیک انتقادی، تبیینی متفاوت از قدرت‌گیری شیعیان ارائه می‌دهد. شیعیان که تا پیش از آن در حاشیه نظام سیاسی قرار داشتند، با تکیه بر سه مؤلفه راهبردی یعنی سازوکارهای انتخاباتی مبتنی بر اکثریت جمعیتی، نهاد مرجعیت به‌عنوان کانون مشروعیت‌بخش، و بازآرایی فضایی–جمعیتی در شهرهای کلیدی، به کنشگران اصلی سیاست داخلی تبدیل شدند و توانستند از طریق تشکیل دولت‌هایی با محوریت گروه‌های شیعی، ساختار ژئوپلیتیکی قدرت در عراق را بازتعریف کنند.

اهمیت این بررسی از منظر جغرافیای سیاسی–ژئوپلیتیک از آن جهت است که پس از فروپاشی نظام پیشین، توزیع فضایی قدرت در عراق دچار دگرگونی اساسی شد و قدرت اجرایی کشور در قالب نوعی تکثرگرایی سیاسی و قومی بازتعریف گردید. در این ساختار جدید، استان‌های جنوبی با تمرکز جمعیت شیعه و منابع نفتی، و کلانشهر بغداد با الگوی سکونتگاهی نوین، به کانون‌های اصلی وزن‌دهی ژئوپلیتیکی تبدیل شدند (محمدپور، ۱۳۸۵: ۲۶۳). بدین‌ترتیب، تحلیل پراکنش فضایی جمعیت شیعی و چگونگی تأثیرگذاری آن بر توزیع قدرت، به عامل تعیین‌کننده‌ای در فهم فرایندهای سیاسی کشور بدل گردید. در همین چارچوب، بررسی ارتقای ژئوپلیتیکی شیعیان عراق از نظر نظری دستاوردی مهم در توسعه مباحث ژئوپلیتیک مذهبی و تحلیل مکانیسم‌های بازتوزیع فضایی قدرت در دولت‌های چندقومیتی است. از نظر عملی نیز این مطالعه برای تحلیل پیوندهای فضایی–هویتی در مسیر دولت‌سازی عراق، روشن‌سازی رقابت‌های درون‌شیعی در بستر جغرافیای سیاسی کشور، و ارزیابی جایگاه ژئوپلیتیکی ایران و سایر بازیگران منطقه‌ای اهمیت بنیادین دارد (Kadhim and Anderson, 2022: 111). شناخت این روند به نهادهای تصمیم‌ساز کمک می‌کند تا میان هویت مذهبی و الزامات دولت مدرن در چارچوب ژئوپلیتیکی توازن برقرار کرده و از بازتولید چالش‌های فضایی–سیاسی جلوگیری کنند. پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی–تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، داده‌های انتخاباتی و تحلیل ساختار حکمرانی، نقش مرجعیت نجف و تحولات جمعیتی را به‌عنوان مؤلفه‌های کلیدی در تبیین قدرت‌گیری شیعیان در جغرافیای سیاسی عراق بررسی می‌کند.

پیشینه پژوهش

احمدی (۱۳۹۰؛ ۱۳۹۷) تأکید می‌کند که انقلاب اسلامی ایران ژئوپلیتیک شیعه را بازتعریف کرده و قدرت‌گیری شیعیان عراق پس از ۲۰۰۳ در چارچوب یک گفتمان ژئوپلیتیکی نوین قابل فهم است (احمدی، ۱۳۹۷: ۶۲؛ ۱۳۹۰: ۲۶۳). این یافته‌ها با پژوهش‌های ویهری[1] (۲۰۱۴)، لوئر[2] (۲۰۱۲) و نادری (۱۳۸۶) هم‌راستاست که بر نقش هویت مذهبی، مرجعیت و آیین‌های جمعی در شکل‌گیری وزن ژئوپلیتیکی جدید عراق تأکید دارند (نادری، ۱۳۸۶: ۴۹).

در سطح منطقه‌ای، کاسارانو، کواچ، و زبراوسکایت[3] (۲۰۲۳) با تحلیل اسنادی نشان می‌دهد که ایران با وجود تداوم نفوذ قابل‌توجه در شبکه‌های شیعی، با چالش‌های اقتصادی و تضعیف برخی متحدان منطقه‌ای مواجه شده است (Casarano, Kovács

1. Wehrey
2. Louër
3. Casarano, Kovács, and Zebrauskaite

.(& Zebrauskaite, 2023

جیاد[1] (۲۰۲۳) نقش مرجعیت شیعه، به‌ویژه آیت‌الله سیستانی، را در بازتعریف هویت شیعی عراق و تأثیرگذاری بر سیاست دولت و نیروهای شبه‌نظامی برجسته می‌کند (Jiyad, 2023: 7).

کادهیم و اندرسون[2] (۲۰۲۲) نشان می‌دهند که حشد الشعبی با بهره‌گیری از گفتمان مقاومت و نفوذ در ساختارهای امنیتی، سیاسی و اقتصادی، به یک بازیگر فرادولتی مؤثر در امنیت‌سازی و دولت‌سازی عراق پساداعش تبدیل شده است (Kadhim & Anderson, 2022: 108-144).

روش پژوهش

روش مورد استفاده در این مطالعه، توصیفی- تحلیلی است. گردآوری داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای و از طریق مراجعه به منابع معتبری همچون کتاب‌ها، نشریات علمی (مجلات و فصلنامه‌ها) و پایگاه‌های اطلاعاتی معتبر اینترنتی انجام پذیرفته است. فرآیند تحلیل پس از گردآوری و سامان‌دهی داده‌ها، عمدتاً از طریق توصیف عمیق و استنتاج منطقی پیگیری شده است. این مطالعه به دو پرسش می‌پردازد: ۱- شیعیان عراق پس از سال۲۰۰۳م، از منظر جمعیتی و اجتماعی با چه تغییراتی مواجه شدند؟ ۲- وضعیت شیعیان عراق در دوره پس از فروپاشی رژیم بعث، از نظر سیاسی و حضور ساختارهای قدرت چگونه بوده است؟ این پژوهش با استفاده از داده‌های انتخاباتی، ساختار حکمرانی، نقش مرجعیت نجف و تحولات جمعیتی، یک فرایند جامع برای تبیین قدرت‌گیری شیعیان در جغرافیای عراق ارائه می‌دهد.

مبانی نظری

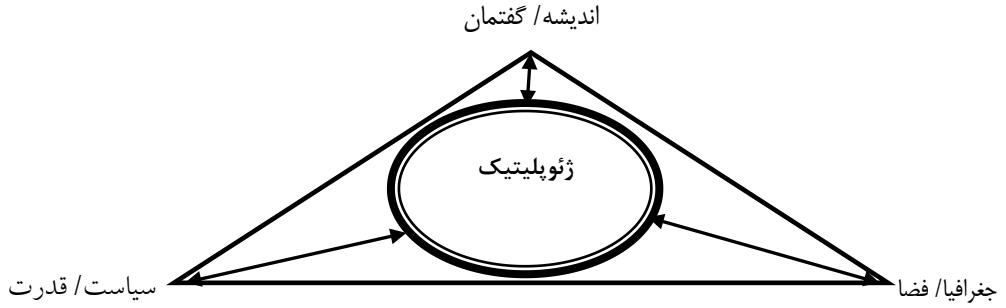
برای تحلیل تحولات پیچیده‌ی غرب آسیا، نادیده گرفتن کارکرد مؤلفه‌های هویتی و مذهبی میسر نیست. در این میان، تشیع با تکیه بر میراث تاریخی و ظرفیت‌های بسیج‌کنندگی خود، الگویی متمایز از کنش فضایی- سیاسی پدید آورده است. از این‌رو، پیش از ورود به بحث اصلی، مرور مختصری بر چارچوب کلی ژئوپلیتیک و سپس ژئوپلیتیک شیعه ضروری به نظر می‌رسد.

ژئوپلیتیک

می‌توان پیشینه‌ی ژئوپلیتیک را هم‌سنگ با تاریخ تلاش انسان برای دستیابی به قلمرو و تأمین امنیت دانست. ژئوپلیتیک مجموعه‌ای از اقدامات سیاسی، اقتصادی و ایدئولوژیک است که هدف آن بازتعریف فضای جهانی است (Flint, 2021: 278). بر اساس دیدگاه فرهنگ جغرافیای انسانی، ژئوپلیتیک مفهومی ریشه‌دار و دیرپاست که در چارچوب مطالعات جغرافیایی، به بررسی فضا از منظر نقش آن در درک و تبیین چگونگی شکل‌گیری و بنیان روابط بین‌الملل می‌پردازد (Johnston, 1994: 228). از منظر نظریه‌های کلاسیک، ژئوپلیتیک به مطالعه‌ی تأثیر مؤلفه‌های جغرافیایی بر کنش دولت‌ها و ساختار روابط بین‌المللی اطلاق می‌شود. در این چارچوب، اندیشمندانی همچون رودولف کیلن و هالفورد مکیندر بر نقش تعیین‌کننده‌ی موقعیت مکانی، دسترسی به منابع طبیعی و تسلط بر مناطق راهبردی تأکید داشتند (Dodds, 2014: 23). به باور جفری پارکر[3]، ژئوپلیتیک عبارت است از مطالعه‌ی روابط بین‌المللی در بستر فضا و موقعیت جغرافیایی (Parker, 1998: 5). کلازدادز[4] در اثر خود با عنوان: «ژئوپلیتیک در جهان متغیر»، ژئوپلیتیک را رویکردی ویژه در سیاست جهانی می‌داند که بر اهمیت سرزمین و منابع به‌عنوان عناصر محوری تأکید دارد (Dodds, 2000: 162). ژئوپلیتیک را می‌توان شاخه‌ای از فعالیت‌های دولت‌ها دانست که به سازمان‌دهی و بازنمایی فضایی جهان می‌پردازد (Garoz, 2005)، و از این رو، مفاهیم متعددی را در ذهن تداعی می‌کند. در سطحی کلی‌تر، این واژه یادآور پدیده‌هایی چون منازعه، سلطه‌جویی و تعاملات دیپلماتیک میان قدرت‌هاست. از دیدگاه دیگر، ژئوپلیتیک به مثابه کنش هدفمند دولت‌ها برای اعمال نفوذ، اداره و رقابت بر سر فضا و قلمرو جغرافیایی تعریف می‌شود (Flint, 2021: 13). در معنایی علمی‌تر، ژئوپلیتیک دانشی

1. Jiyad
2. Kadhim and Anderson
3. Geoffrey Parker
4. Dodds

میان‌رشته‌ای است که به تحلیل روابط متقابل میان جغرافیا، قدرت و سیاست و تأثیرات متقابل ناشی از پیوند این سه عنصر می‌پردازد (حافظنیا، ۱۳۸۵: ۳۶). در شکل زیر (شماره ۱) روابط متقابل ابعاد ژئوپلیتیک قابل رویت است.



شکل ۱. ابعاد ژئوپلیتیک

ژئوپلیتیک شیعه

تشیع به عنوان یکی از مذاهب اصلی اسلام، حول محور امامت، عدالت و حافظه تاریخی مظلومیت شکل گرفته است. این مکتب با تکیه بر آموزه‌هایی چون انتظار فرج، شهادت و احیای مناسک جمعی (مانند عاشورا و اربعین)، ظرفیت بالایی برای بسیج اجتماعی و هویت‌سازی فرامرزی دارد. ژئوپلیتیک شیعه نیز به مطالعه نقش توزیع فضایی، مرزهای فراملی و شبکه نفوذ این هویت می‌پردازد.

ژئوپلیتیک شیعه بیانگر پیوند میان ظرفیت‌های جغرافیایی مناطق شیعه‌نشین و آموزه‌های فرهنگی–سیاسی تشیع است. این پیوند زمینه شکل‌گیری قدرت سیاسی و نفوذ فرهنگی را فراهم کرده است. پس از انقلاب اسلامی، این امر باعث برقراری تعاملات متقابل میان ایران به‌عنوان مرکز جهان تشیع و اقلیت‌های شیعی پیرامون شد (احمدی، ۱۳۹۷: ۶۲). ژئوپلیتیک شیعه چارچوبی تحلیلی است که تأثیرات سیاسی و راهبردی ناشی از مذهب تشیع را در مناطقی با جمعیت قابل توجه شیعی بررسی می‌کند. اگرچه شیعیان حدود ۱۰ تا ۱۵ درصد مسلمانان جهان را تشکیل می‌دهند، اما در کشورهایی مانند ایران، عراق، لبنان و بحرین از نفوذ سیاسی و اجتماعی چشمگیری برخوردارند (Nasr, 2006: 23). الهادف[1] در اثر خود با عنوان «ژئوپلیتیک جنگ داخلی در کشورهای شیعه نشین»، این مفهوم را به‌منزله «تعریفی مفهومی و عملیاتی از قدرت، سیاست و حکمرانی مبتنی بر منابع شیعی و تلاشی برای بسط آن در سطح منطقه‌ای و جهانی» تبیین می‌کند (Alhadeff, 2016: 14-15). ژئوپلیتیک شیعه هم‌زمان در بستر منازعات فرقه‌ای و به‌ویژه در چارچوب دوگانگی شیعه– سنی قابل تحلیل است (Wehrey, 2014: 112). آگوست ریچارد نورتون،[2] اصطلاح ژئوپلتیک شیعه را به معنای «بازیگری و تأثیرگذاری کشورها و گروه‌های معتقد به مذهب شیعه در عرصه سیاست» تعریف می‌نماید (Norton, 2015). در پی پیروزی انقلاب اسلامی، مذهب تشیع در ایران به قدرت سیاسی دست یافت و از آن پس، نقش‌آفرینی بین‌المللی خود را به‌صورت فعال آغاز کرد. بنابراین، ژئوپلیتیک شیعه به‌مثابه مرحله‌ای تاریخی مطرح است که در آن تشیع از موقعیت صرفاً مذهبی خارج شده و به پدیده‌ای سیاسی و راهبردی با ظرفیت‌های فراملی بدل گردیده است؛ پدیده‌ای که در قالب یک دولت نیرومند منطقه‌ای و اثرگذار در نظام بین‌الملل تجلی یافته است (افشردی و بابلی، ۱۳۹۶: ۱۱–۹). بر پایه مفاهیم پیش‌گفته، می‌توان ژئوپلیتیک شیعه را دانشی دانست که به مطالعه‌ی الگوهای تعامل، رقابت و هم‌پوشانی منافع میان بازیگران، دولت‌ها، احزاب و گروه‌های سیاسی و مذهبی منتسب به مذهب تشیع در سطوح ملی، منطقه‌ای و جهانی می‌پردازد. این دانش می‌کوشد سازوکارهای تأثیرگذاری نیروهای شیعی بر ساختار قدرت و نظم ژئوپلیتیکی را تحلیل کند. در این چارچوب، ژئوپلیتیک شیعه نه‌تنها به بررسی موقعیت فیزیکی و پراکندگی جمعیتی شیعیان در کشورهای مختلف می‌پردازد، بلکه شبکه‌های هویتی، ایدئولوژیک و فرهنگی آنان را نیز به‌عنوان ابزارهای نرم قدرت مورد توجه قرار می‌دهد.

1. Alhadeff
2. Augustus Richard Norton

یافته‌های پژوهش

ژئوپلیتیک جمعیت شیعیان عراق: تحلیل فضایی– سیاسی

بر اساس آخرین تخمین‌های سازمان‌های بین‌المللی، جمعیت عراق در سال ۲۰۲۳ حدود ۴۳ میلیون نفر برآورد شده است (United Nations, 2023). رشد جمعیت این کشور در دهه‌های اخیر متأثر از نرخ بالای زاد و ولد و بهبود نسبی شرایط بهداشتی بوده، هرچند چالش‌هایی چون جنگ‌ها، ناامنی‌ها و مهاجرت، تأثیرات محسوسی بر ترکیب جمعیتی آن بر جای گذاشته‌اند. از منظر ژئوپلیتیکی، شیعیان به عنوان بزرگ‌ترین گروه مذهبی، با سهم ۶۰ تا ۶۵ درصدی از کل جمعیت (معادل ۲۵ تا ۲۸ میلیون نفر) نقش تعیین‌کننده‌ای در معادلات سیاسی و اجتماعی این کشور ایفا می‌کنند (Central Intelligence Agency, 2023). این اکثریت عددی در بستر فضای سیاسی دموکراتیک عراق، به عاملی ژئوپلیتیکی تبدیل شده که از طریق مکانیزم‌های انتخاباتی، تأثیر مستقیمی بر ساختار قدرت و حکمرانی کشور دارد.

از دیدگاه جغرافیای سیاسی، شیعیان اگرچه در کلیه استان‌های عراق پراکنده هستند، اما تمرکز فضایی آنان عمدتاً در استان‌های جنوبی و مرکزی شامل بصره، ناصریه، عماره، کوت، دیوانیه، حله، کربلا، نجف، بغداد، کاظمین، بابل، قادسیه، ذی قار، سماوه و واسط قابل مشاهده است. در سه استان کرکوک، دیالی و سامرا نیز به صورت اقلیت حضور دارند.

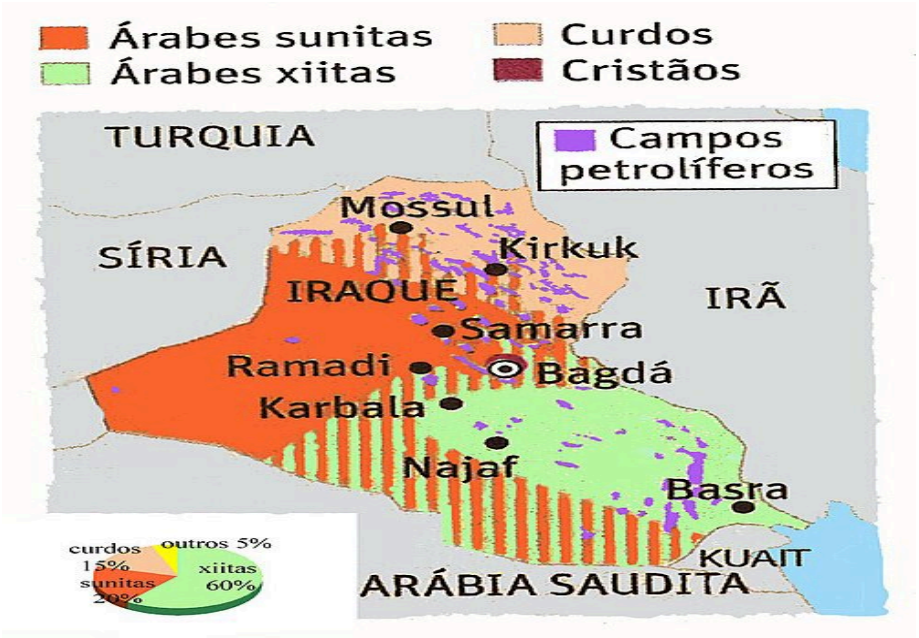
الگوی استقرار فضایی شیعیان در بغداد عمدتاً در مناطق شرقی و جنوبی شهر متمرکز است. شهرک صدر به عنوان یکی از کانون‌های اصلی تجمع شیعیان، با توجه به حضور جنبش صدر و پایگاه اجتماعی قوی آن، از اهمیت ژئوپلیتیکی ویژه‌ای برخوردار است (Al-Monitor, 2023). منطقه کرخ در غرب بغداد نیز با دارا بودن مراکز مذهبی و فرهنگی شیعه، از دیگر کانون‌های مهم جمعیتی محسوب می‌شود (BBC, 2023). همچنین، تغییرات جمعیتی اخیر در منطقه اعظمیه که سابقاً سنی‌نشین بود، نشان از تحولات ژئوپلیتیکی در پایتخت دارد (Guardian, 2023). این پراکنش فضایی جمعیت شیعه در بغداد، بازتابی از نقش تعیین‌کننده آنان در معادلات سیاسی این کلانشهر استراتژیک محسوب می‌شود.

جامعه شیعیان عراق را می‌توان در سه حوزه ژئوپلیتیکی عمده مورد شناسایی قرار داد. نخستین حوزه، محور اصلی تمرکز جمعیتی شیعیان در نواحی جنوبی بغداد است که استان‌های کوت، حله، دیوانیه، ناصریه، العماره، کربلا، نجف و سماوه را دربر می‌گیرد. این قلمرو از نظر ترکیب قومی، عمدتاً عرب‌تبار است و تنها گروه‌های کوچکی از ایرانیان در حاشیه آن حضور دارند. دومین قلمرو، ناحیه وادی فرات در شمال بغداد است که در آن جوامع عرب به همراه اقلیت‌های شیعی در مناطق بلد و دجیل، در نزدیکی شهر سامرا، سکونت دارند. این منطقه در امتداد محور تاریخی بغداد– موصل – استانبول واقع شده و میزبان تجمعات مهمی از ترکمانان شیعه در نقاط راهبردی چون تلعفر، داقوق، طوزخرماتو و قره‌تپه است. افزون بر این، در مناطق التون‌کوبری، کرکوک و کفری – که بافت جمعیتی غالب آنها کردهای سنی هستند – گروه قابل توجهی از ترکمانان شیعه زندگی می‌کنند. سومین حوزه، محدوده موسوم به هلال کردی است که هرچند اکثریت آن را جمعیت سنی مذهب تشکیل می‌دهد، اما اقلیت‌های شیعه در کنار میراث عرفانی طریقت عبدالقادر گیلانی، همچنان در بافت اجتماعی این ناحیه حضور فعال دارند (جعفریان، ۱۳۸۸: ۳۶۱). اهمیت ژئوپلیتیکی این آرایش فضایی را می‌توان در سه سطح بررسی کرد. نخست، بعد اقتصادی بیانگر آن است که نواحی عمدتاً شیعه‌نشین عراق بر روی پهنه‌هایی غنی از منابع نفت و گاز قرار گرفته‌اند؛ امری که جایگاه راهبردی این مناطق را در ساختار اقتصاد ملی و منطقه‌ای کشور تقویت می‌کند. بعد سیاسی نشان می‌دهد که تمرکز جمعیتی شیعیان در جنوب عراق، به‌ویژه در شهرهای کربلا، بصره، نجف و بغداد، سهمی تعیین‌کننده در شکل‌دهی توازن قدرت سیاسی به آنان بخشیده است (افشردی و بابلی، ۱۳۹۶: ۱۱–۹). در نهایت، بعد قومی– مذهبی حاکی از آن است که تنوع درون‌مذهبی و قومی جوامع شیعی، عاملی اساسی در پویایی‌های ژئوپلیتیکی عراق بوده و زمینه بروز تنش‌های متوالی در این کشور را فراهم کرده است (پورسعید، ۱۳۸۹: ۲۰۳).

اشکال گوناگون تجلی قومی شیعیان عراق، گروه‌هایی چون ترکمانان را نیز دربرمی‌گیرد که بر پایه سرشماری سال ۲۰۱۰ حدود ۱۰ درصد جمعیت کشور را شامل می‌شوند و در نواحی شمالی و دشت‌های مرزی همجوار سوریه و ایران، در شهرهایی مانند موصل، اربیل، کرکوک و خانقین سکونت دارند (ملکوتی‌فر، ۱۳۸۸: ۲۲). کردهای فیلی با ریشه‌ای تاریخی ایرانی، افزون بر خانقین، در محله‌هایی از بغداد مانند رصافه و صدریه نیز حضور یافته‌اند و پیامدهای سیاست‌های تبعید دوره عبدالسلام عارف و حکومت بعث

را تجربه کرده‌اند (الخیون، ۲۰۰۵: ۴۴۵). شبک‌ها نیز با هویتی میان قومیت‌های عراقی، ترکی و ایرانی، در جلگه نینوا و پیرامون موصل زندگی می‌کنند و از منظر مذهبی از شیعه تا سنی شافعی را دربرمی‌گیرند. همچنین شیعیان هورنشین یا «اعراب مرداب‌ها» در محل پیوند دو رود دجله و فرات ساکن‌اند و از قبایل بنی‌اسد، بنی‌تمیم و بوحسن تشکیل می‌شوند.

ساختار قبیله‌ای جامعه شیعی عراق به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های ژئوپلیتیکی اثرگذار، به‌ویژه در بافت‌های روستایی و نواحی دور از مرکز مانند شمال‌غرب این کشور و ناحیه هورهای جنوب، تداوم و نفوذ قابل‌توجهی دارد. این الگو در مناطق مرزی همجوار ایران نیز آشکار است و می‌تواند پیامدهای متقابل و چندوجهی در تعاملات فرامرزی برجای گذارد (افشردی و بابلی، ۱۳۹۶: ۱۲). یکی از پهنه‌های مهم ژئوپلیتیکی مرتبط، حوزه اهورا با وسعتی حدود ۲۰ هزار کیلومتر مربع است که در محدوده سه استان میسان، ذی‌قار و بصره قرار گرفته و به سه ناحیه راهبردی تفکیک می‌شود: مرداب‌های الحمار در جنوب فرات (الوردی، 2020: ۳۵)، مرداب‌های مرکزی میان دجله و فرات با محوریت اهوار العماره (مودب، ۱۳۸۹: ۱۴)، و مرداب‌های هویزه یا هورالعظیم در شرق دجله که تا مرز ایران امتداد می‌یابد (الصافی، ۲۰۰۵: ۲۸). در کنار این متغیرهای طبیعی، حضور تاریخی شیعیان ایرانی‌تبار با اتکای به پیوندهای مذهبی، شبکه مرجعیت دینی و جایگاه عتبات عالیات، به‌ویژه در دوران شکل‌گیری دولت ملی عراق و مقاومت در برابر اشغال بریتانیا – که با صدور فتاوای جهادی علما و مشارکت فعال در قیام ۱۹۲۰ همراه بود – بر اهمیت ژئوپلیتیکی این ارتباطات افزوده است (علوی‌پور، ۱۳۸۸: ۱۱). استمرار الگوی قبیله‌ای در طول قرون در نواحی مرزی، ظرفیت بروز هم‌گرایی‌ها و تعارضات فرامرزی را در خود دارد و از عوامل تعیین‌کننده در پویایی‌های سیاسی و امنیتی عراق معاصر به‌شمار می‌رود. در این ارتباط، نقشه شماره ۱، توزیع فضایی قومی و مذهبی در عراق را نمایش می‌دهد.



نقشه ۱. توزیع فضایی قومی و مذهبی در عراق

Source: United States, Central Intelligence Agency, (2003)

به این ترتیب، جامعه شیعی عراق عمدتاً در نواحی جنوبی کشور و بخش‌هایی از پایتخت، بغداد، تمرکز دارد. این مناطق که دربردارنده منابع عظیم نفتی و زیرساخت‌های حیاتی اقتصاد ملی هستند، جایگاه سیاسی و اقتصادی برجسته‌ای برای شیعیان ایجاد کرده‌اند. تمرکز جمعیتی در چنین مناطق راهبردی، زمینه اعمال نفوذ مؤثر در سازوکارهای تصمیم‌گیری و مدیریت منابع ملی را فراهم آورده است. افزون بر آن، دسترسی و تسلط بر مسیرهای حمل‌ونقل داخلی و بنادر اصلی، موقعیتی ممتاز برای اثرگذاری بر تجارت و تعاملات منطقه‌ای در اختیار این گروه قرار داده است.

با وجود آنکه اقتصاد مناطق شیعه‌نشین همچنان به درآمدهای نفتی متکی است، توسعه زیرساخت‌های محلی و گسترش

سرمایه‌گذاری‌های داخلی طی سال‌های اخیر به کاهش نسبی این وابستگی انجامیده است (Toal, 2000: 112). با این حال، رقابت‌های سیاسی میان جریان‌های مختلف شیعه در مقاطعی ثبات سیاسی و روند سیاست‌گذاری اقتصادی را دچار اختلال کرده و موجب تنش یا بازبینی در تصمیمات کلان شده است. بدین‌ترتیب، موقعیت جغرافیایی، تراکم جمعیتی و دسترسی به منابع راهبردی، به جامعه شیعی عراق ظرفیت چشمگیری برای کنترل بر منابع کلیدی و تأثیرگذاری بر ساختار اقتصادی کشور بخشیده است؛ عاملی که موجب شده مناطق شیعه‌نشین نقشی تعیین‌کننده در شکل‌دهی آینده سیاسی و اقتصادی عراق ایفا کنند.

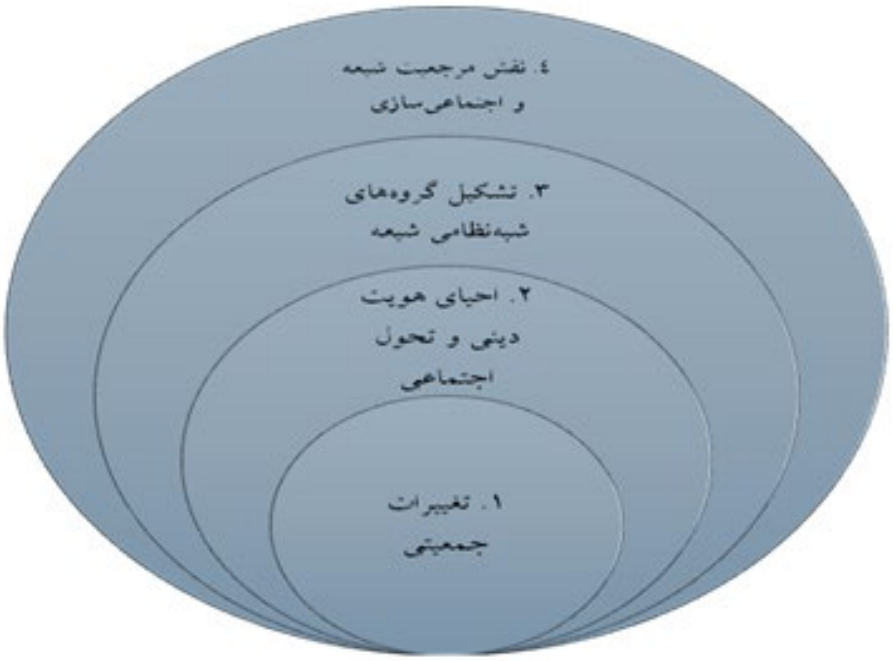
از طرف دیگر، فروپاشی ساختار قدرت پیشین در عراق را می‌توان نه صرفاً یک تحول سیاسی، بلکه نقطه عطفی در بازآرایی ژئوپلیتیکی قدرت در مقیاس ملی و شهری دانست. این ساختار که طی دهه‌ها مشارکت سیاسی و حضور نهادی شیعیان را محدود کرده بود، با زوال خود زمینه را برای بازگشت گسترده مهاجران و تبعیدیان شیعه فراهم ساخت؛ جمعیتی که بخش مهمی از آن را نخبگان سیاسی، روحانیان و نیروهای تحصیل‌کرده تشکیل می‌دادند (Dodge, 2013: 20- 24). این بازگشت را می‌توان نوعی «بازپیوند نخبگان با قلمرو ملی» تلقی کرد که پیامد آن نه تنها افزایش کمّی جمعیت شیعیان، بلکه تقویت ظرفیت نهادی و سازمانی آنان در ساختار جدید قدرت بود. بدین‌ترتیب، «وزن دموگرافیک» به یکی از مؤلفه‌های اصلی تعیین‌کننده در معادلات قدرت ملی تبدیل شد و ژئوپلیتیک داخلی عراق را در مسیر تازه‌ای قرار داد.

هم‌زمان، این تحول در مقیاس شهری نیز بازتاب یافت. الگوهای سکونت در پایتخت، یعنی بغداد، به‌ویژه در پی موج خشونت‌های فرقه‌ای ۲۰۰۶ تا ۲۰۰۸، دچار بازترکیب فضایی شد. جدایی فضایی و تمرکز جمعیتی شیعیان و اهل‌سنت در محلات مجزا، به فرایندی انجامید که برخی پژوهشگران آن را «همگن‌سازی فرقه‌ای شهری» نامیده‌اند (Marr, 2012: 298-302). این همگن‌سازی، عملاً نقشه اجتماعی- سیاسی شهر را بازطراحی کرد و مرزهای هویتی را به مرزهای فضایی بدل ساخت.

در این چارچوب، مناطقی چون شهر صدر به یکی از کانون‌های اصلی تمرکز جمعیت شیعه تبدیل شدند؛ کانونی که تراکم جمعیتی، بسیج اجتماعی و انسجام هویتی در آن، نقش سیاسی- اجتماعی پررنگ‌تری برای این منطقه در معادلات شهری و حتی ملی رقم زد.

تبیین جایگاه ژئوپلیتیکی شیعیان عراق: تحولات جمعیتی و نهادینه‌سازی قدرت سیاسی

الف. تحولات جمعیتی و اجتماعی: بر اساس آخرین تخمین‌ها و گزارش‌های بین‌المللی، جمعیت عراق در سال ۲۰۲۳ حدود ۴۳ میلیون نفر است. این آمار توسط سازمان‌هایی مانند سازمان ملل متحد، بانک جهانی و مرکز آمار عراق ارائه شده است (United Nations, 2023). همچنین عراق از کشورهای پرجمعیت حوزه خلیج فارس محسوب می‌شود. بر پایه آمارهای موجود، بیش از نود و پنج درصد جمعیت این کشور را مسلمانان تشکیل می‌دهند. در میان آنان حدود شصت تا شصت و پنج درصد پیرو مذهب شیعه و نزدیک به بیست و پنج تا سی و پنج درصد پیروان اهل سنت هستند (انصاری، حسین‌زاده و نیلی، ۱۴۰۲: ۳۲). جمعیت شیعیان عراق حدود ۲۴ تا ۲۶ میلیون نفر برآورد می‌شود. این گروه مذهبی از جنبه‌های مختلف، جایگاه قابل‌توجهی در ساختار سیاسی و اجتماعی کشور دارند. با این حال، در سه برهه مهم تاریخی: ۱- پس از فروپاشی امپراتوری عثمانی و قیام مردم علیه سلطه بریتانیا در سال ۱۹۲۰، ۲- بعد از حمله ایالات متحده به عراق به‌منظور آزادسازی کویت در سال ۱۹۹۱، و ۳- در پی تهاجم آمریکا به عراق در سال ۲۰۰۳ - با وجود برتری عددی و ظرفیت بالا برای مشارکت گسترده‌تر در قدرت سیاسی، نتوانستند یا نخواستند سهم متناسبی به دست آورند. همچنین، با وجود نفوذ چشمگیرشان به‌ویژه در مناطق جنوبی کشور، شیعیان هیچ‌گاه در پی تجزیه یا استقلال از پیکره عراق نبوده‌اند (جلوب العکیبی و ملکی، ۱۴۰۱: ۱۵۷). می‌توان اظهار داشت که پس از سرنگونی حکومت صدام حسین در سال ۲۰۰۳، ساختار ژئوپلیتیکی تشیع در عراق دستخوش دگرگونی‌های چشمگیری در ابعاد جمعیتی و اجتماعی شد. این دگرگونی‌ها نتیجه‌ی تحولات گسترده‌ی سیاسی، اجتماعی و دینی‌ای بود که در پی فروپاشی نظام بعثی در این کشور پدید آمد. در شکل زیر (شکل شماره ۲) به مهم‌ترین تغییرات اجتماعی- جمعیتی شیعیان عراق اشاره می‌شود:



شکل ۲. تغییرات اجتماعی- جمعیتی شیعیان عراق

۱- تحولات جمعیتی پس از سال ۲۰۰۳ در عراق: الف) پس از سقوط رژیم بعث، بخش‌هایی از عراق دستخوش دگرگونی‌های جمعیتی چشمگیری شدند. برای نمونه، در شهر بغداد، نواحی‌ای که پیش‌تر دارای ترکیب جمعیتی متنوع از سنیان و شیعیان بودند، در پی تشدید درگیری‌ها و شکاف‌های فرقه‌ای، به محلاتی با ترکیب مذهبی نسبتاً یکنواخت و تک‌مذهب تبدیل شدند. ب) یکی از عوامل مؤثر در این تغییرات، بازگشت مهاجران و تبعیدیان شیعه بود که در دوره حکومت صدام حسین به اجبار از کشور خارج شده بودند. بازگشت این گروه‌ها پس از سال ۲۰۰۳ موجب دگرگونی در ساختار اجتماعی و بازتوزیع جمعیت در برخی مناطق شد و نقش مهمی در بازسازی اجتماعی ایفا کرد. ج) فروپاشی حکومت صدام حسین، افزون بر پیامدهای سیاسی، سبب تحول قابل توجهی در الگوهای سکونت شهری نیز گردید. بغداد که پیش از آن شهری با تنوع مذهبی محسوب می‌شد، به تدریج بر اساس خطوط فرقه‌ای تفکیک شد. محله‌هایی مانند «شهر صدر» به مرکز تمرکز جمعیت شیعه تبدیل شدند، در حالی که بخش‌های غربی شهر عمدتاً محل استقرار جمعیت سنی گردید. در جنوب کشور نیز استان‌هایی با اکثریت شیعه مانند بصره، نجف و کربلا، به‌واسطه جایگاه مذهبی و منابع انرژی خود، شاهد افزایش جمعیت، رونق اقتصادی و گسترش فعالیت‌های شهری بودند (Walter and Al-Hammood, 2023: 34).

۲- احیای هویت دینی و تحول اجتماعی؛ دوره پس از سال ۲۰۰۳ میلادی را می‌توان نقطه عطفی در احیای هویت دینی و بازآفرینی فرهنگی جامعه شیعی عراق دانست. در این دوران، نشانه‌های برجسته‌ای از بازگشت و گسترش آیین‌ها و مناسک مذهبی که در دوره حکومت صدام حسین به شدت سرکوب شده بود، مشاهده شد. آیین‌های عمومی شیعیان، همچون عزاداری‌های عاشورا و راه‌پیمایی عظیم اربعین، بار دیگر با شکوه فراگیر برگزار گردید و میلیون‌ها زائر از نقاط مختلف عراق و سایر کشورها به شهرهای مقدس نجف و کربلا سرازیر شدند. در مقابل، در دوران حکومت بعث، فعالیت‌های مذهبی شیعیان با محدودیت شدید و فشار امنیتی همراه بود و برگزاری مناسک دینی به‌صورت علنی ممنوع یا بسیار محدود بود. اما پس از سقوط رژیم بعث، شیعیان توانستند آزادانه هویت مذهبی خویش را ابراز کرده و در قالب برگزاری مراسم جمعی، پیوندهای دینی و اجتماعی خود را تحکیم بخشند. در این چارچوب، شهرهای مقدس مانند نجف، کربلا و کاظمین نقش محوری در بازتولید فرهنگی و مذهبی جامعه ایفا کردند و به کانون‌های مهم زیارت، آموزش دینی و تعاملات فرهنگی تبدیل شدند. علاوه بر این، دوران جدید با بازسازی گسترده اماکن مقدس، رونق انتشارات دینی، و گسترش رسانه‌های وابسته به جریان‌های شیعی همراه بود که همگی

در جهت تقویت هویت دینی و انسجام اجتماعی شیعیان عراق عمل کردند.

۳- تشکیل گروه‌های شبه‌نظامی شیعه؛ پس از سال ۲۰۰۳، نیروهای شبه‌نظامی شیعی، از جمله «ارتش مهدی» به رهبری مقتدی صدر و در مراحل بعدی «حشدالشعبی»، به‌عنوان بازیگران جدیدی در صحنه امنیتی عراق پدیدار شدند. این تشکل‌ها نقش قابل‌توجهی در مقابله با گروه‌های افراطی و تکفیری، به‌ویژه داعش، ایفا کردند. ظهور و گسترش این نیروها بازتابی از گرایش بخشی از جامعه عراق به حفاظت از منافع جمعی خویش در میان فضای خشونت و شکاف‌های فرقه‌ای بود. با این حال، گسترش فعالیت آنان موجب بروز نگرانی‌هایی در خصوص افزایش نفوذ جمهوری اسلامی ایران و تضعیف اقتدار و انسجام دولت مرکزی گردیده است (Abbas, 2024).

۴- نقش مرجعیت شیعه در اجتماعی‌سازی شیعیان؛ مرجعیت شیعه در نجف، به‌ویژه آیت‌الله سیستانی، نقشی تعیین‌کننده در تکوین و هدایت فضای سیاسی و اجتماعی عراق پس از تحولات دهه‌های اخیر ایفا کرده است. فتاوای ایشان در زمینه ضرورت مشارکت سیاسی از طریق انتخابات و پرهیز از خشونت، به شکل قابل توجهی در حفظ ثبات داخلی و جلوگیری از تشدید درگیری‌های قومی و مذهبی مؤثر بوده است. در واقع، رهبری دینی عاملی اساسی در جلوگیری از بروز جنگ داخلی و تقویت روندهای دموکراتیک در ساختار سیاسی نوپای عراق به شمار می‌آید. افزون بر این، مرجعیت نجف با صدور فتوای جهاد کفایی در سال ۲۰۱۴، زمینه‌ساز بسیج گسترده نیروهای مردمی برای مقابله با گروه تروریستی داعش شد. همچنین، تأکید مداوم سیستانی بر حضور فعال شیعیان در فرآیندهای انتخاباتی، نقش مهمی در نهادینه‌سازی مشارکت سیاسی و ارتقای فرهنگ مدنی در جامعه عراق داشته است (Visser, 2007).

ب. نهادینه‌سازی قدرت سیاسی و تصدی پست‌های کلیدی: جمعیت شیعیان در عراق بخش عمده‌ای از ساکنان این کشور را تشکیل می‌دهد و آنان در طول تاریخ، نقش تعیین‌کننده‌ای در تحولات سیاسی و اجتماعی ایفا کرده‌اند. پس از فروپاشی رژیم صدام حسین در سال ۲۰۰۳، جامعه شیعی به‌عنوان یکی از نیروهای اصلی در ساختار جدید قدرت عراق ظاهر شد. در دوران حکومت بعث، شیعیان با فشار و سرکوب گسترده سیاسی و مذهبی مواجه بودند (Nasr, 2006: 23). با سقوط رژیم بعثی، موانع سیاسی و اجتماعی علیه این گروه از میان رفت و موقعیت آنان در تعیین آینده عراق به عاملی محوری تبدیل گردید. در شرایط جدید، شیعیان به بازیگران اصلی انتقال قدرت و بازسازی ساختار سیاسی مبدل شده‌اند و مباحثی چون نوع مشارکت سیاسی، جایگاه دین در نظام حکمرانی و الگوی ائتلاف‌های حزبی در کانون توجه آنان قرار دارد (Jiyad, 2023: 7). در تاریخ معاصر عراق، مشارکت شیعیان در ساختار اجرایی کشور بسیار محدود بوده است. در دوران پادشاهی ۳۸ ساله خاندان سنی‌مذهب هاشمی، از میان ۲۳ نخست‌وزیر تنها چهار نفر شیعه بودند که همگی پس از سال ۱۹۴۷ به قدرت رسیدند؛ در این میان عبدالکریم قاسم تنها فرد شیعه‌ای بود که به مقام ریاست‌جمهوری دست یافت. پس از او، دولت‌های عبدالسلام عارف، عبدالرحمان عارف، احمد حسن البکر و صدام حسین همگی توسط سیاستمداران سنی اداره شدند و شیعیان از مناصب کلیدی کنار گذاشته شدند (کرمی، ۱۳۸۴: ۵۳). فروپاشی رژیم صدام فرصت حضور سیاسی و اجتماعی گسترده‌ای برای شیعیان فراهم ساخت. ایالات متحده که با شعار «برقراری دموکراسی» وارد عراق شد، نمی‌توانست اکثریت جمعیتی شیعه را نادیده بگیرد؛ ازاین‌رو، روند سیاسی پس از ۲۰۰۳ به‌روشنی بیانگر نقش مؤثر شیعیان در فرآیند دولت‌سازی عراق است. در شورای ۲۵ نفره حکومت انتقالی، چهارده عضو و در کنفرانس ملی عراق دست‌کم ۵۵ درصد اعضا از میان شیعیان بودند. همچنین در کابینه دولت موقت، از مجموع ۳۳ وزیر، ۱۷ نفر از پیروان مذهب تشیع بودند (Walter and Al-Hammood, 2023: 76). بررسی نتایج انتخابات پارلمانی عراق طی سال‌های ۲۰۰۵ تا ۲۰۲۱ نیز نشان‌دهنده تداوم برتری ائتلاف‌های شیعی است. در انتخابات ۲۰۰۵، شیعیان حدود ۱۴۰ تا ۱۵۰ کرسی از ۲۷۵ کرسی مجلس را به دست آوردند؛ در انتخابات ۲۰۱۰ از مجموع ۳۲۵ کرسی، حدود ۱۵۰ تا ۱۶۰ کرسی به ائتلاف‌های شیعی اختصاص یافت. در انتخابات ۲۰۱۴ نیز «ائتلاف ملی عراق» به رهبری نوری المالکی حدود ۱۷۰ تا ۱۸۰ کرسی از مجموع ۳۲۸ کرسی را کسب کرد. در انتخابات ۲۰۱۸، ائتلاف جریان صدر با گروه‌های سکولار توانست حدود ۱۷۰ تا ۱۸۰ کرسی از ۳۲۹ کرسی را تصاحب کند، و در انتخابات ۲۰۲۱ نیز بلوک‌های شیعی، به‌ویژه جنبش صدر، حدود ۱۵۰ تا ۱۶۰ کرسی را به دست آوردند.

از منظر نخست‌وزیری نیز پس از سقوط صدام، همواره چهره‌هایی با گرایش شیعی در رأس دولت قرار گرفته‌اند. به‌ترتیب، ابراهیم الجعفری از حزب الدعوه الاسلامیه در سال ۲۰۰۵ به‌عنوان نخست‌وزیر موقت منصوب شد؛ پس از او نوری المالکی در سال ۲۰۰۶، حیدر العبادی در ۲۰۱۴، عادل عبدالمهدی در ۲۰۱۸ و مصطفی الکاظمی در ۲۰۲۰ (به‌رغم استقلال نسبی سیاسی، نزدیک به جریان‌های شیعی) به قدرت رسیدند. در آخرین انتخابات سال ۲۰۲۲ نیز محمد شیاع السودانی از حزب الدعوه الاسلامیه مقام نخست‌وزیری عراق را به عهده گرفت. در جدول شماره ۱ و۲ هر دو انتخابات پارلمانی، تعداد کرسی‌های کسب شده توسط احزاب شیعی و انتخابات نخست وزیری و سال آن‌ها ذکر شده است.

جدول ۱. انتخابات پارلمانی عراق بعد از ۲۰۰۳

سال	تعداد کل کرسی	تعداد کرسی شیعیان	احزاب شیعی و همپیمانان
۲۰۰۵	۲۷۵	۱۴۰ تا ۱۵۰	ائتلاف عراق یکپارچه؛ عمدتاً از احزاب و گروه‌های شیعه مانند حزب‌الدعوه و مجلس اعلای اسلامی عراق
۲۰۱۰	۳۲۵	۱۵۰ تا ۱۶۰	ائتلاف شیعی ائتلاف دولت قانون به رهبری نوری المالکی، نخست‌وزیر وقت عراق
۲۰۱۴	۳۲۸	۱۷۰ تا ۱۸۰	ائتلاف ملی عراق (ائتلافی متشکل از احزاب شیعی) به رهبری نوری المالکی، نخست‌وزیر وقت
۲۰۱۸	۳۲۹	۱۷۰ تا ۱۸۰	ائتلاف جنبش صدر با احزاب سکولار و کمونیست‌ها
۲۰۲۱	۳۲۹	۱۵۰ تا ۱۶۰	جنبش صدر و دیگر احزاب

(منبع: نویسندگان)

جدول ۲. انتخابات نخست وزیری عراق بعد از صدام

سال	نام	حزب
۲۰۰۵	ابراهیم الجعفری	حزب الدعوه‌الاسلامیه
۲۰۰۶	نوری‌المالکی	حزب الدعوه‌الاسلامیه
۲۰۱۴	حیدرالعبادی	حزب الدعوه‌الاسلامیه
۲۰۱۸	عادل عبدالمهدی	سیاستمدار مستقل نزدیک به احزاب شیعی
۲۰۲۰	مصطفی الکاظمی	سیاستمدار مستقل نزدیک به احزاب شیعی
۲۰۲۲	محمد شیاع السودانی	حزب الدعوه‌الاسلامیه

(منبع: نویسندگان)

پس از فروپاشی رژیم صدام و سقوط بغداد، جامعه شیعی عراق که بیش از شصت درصد جمعیت کشور را تشکیل می‌داد، به محور اصلی تحولات سیاسی نوظهور بدل شد. از این دوره به بعد، موضوعاتی چون میزان و نوع مشارکت سیاسی شیعیان، جایگاه دین در نظام حکمرانی و شکل‌گیری ائتلاف‌های سیاسی در دستور کار آنان قرار گرفت. اهمیت رأی و وزن انتخاباتی شیعیان موجب شد احزاب عمده این جریان، از جمله حزب‌الدعوه، مجلس اعلای انقلاب اسلامی عراق، مجمع ملی عراق و شورای سیاسی شیعه، در قالب «ائتلاف عراق متحد» به هم بپیوندند. در نتیجه، در نخستین کابینه پس از اشغال عراق، شیعیان توانستند هجده کرسی از سی‌ودو کرسی وزارتی را در اختیار بگیرند (محمدپور، ۱۳۸۵: ۲۶۳). فرایند نهادینه‌شدن قدرت سیاسی شیعیان در چارچوب احزاب ریشه‌دار آنان سبب گردید که این گروه پس از سقوط بعث، بازیگر محوری در نظام جدید سیاسی عراق گردد. بر اساس قانون اساسی تازه این کشور، مقام نخست‌وزیری ـ به‌عنوان مهم‌ترین جایگاه اجرایی ـ به شیعیان واگذار شد و شماری از وزارتخانه‌های کلیدی نیز به وزرای وابسته به این جریان اختصاص یافت (حافظنیا و احمدی، ۱۳۸۸: ۹۷). در همین حال، رهبران مجلس اعلای انقلاب اسلامی عراق که در دوران حکومت بعث در ایران به فعالیت سیاسی مشغول بودند، پس از انتقال مقر خود به نجف، ارتباطات سیاسی و مذهبی نزدیکی را با مقامات ایرانی حفظ کردند (همان). از طرف دیگر، افزایش حضور شیعیان در عرصه سیاسی و نظامی، به‌ویژه در خلال جنگ‌های اخیر عراق، سبب شد خطوط گسل جدیدی میان جامعه شیعه و سنی نمایان گردد؛ به‌گونه‌ای که رهبران

کشورهای عرب سنی نظیر مصر، اردن و عربستان نسبت به گسترش نفوذ شیعیان در منطقه هشدار دادند (جمالی، ۱۳۸۹). در یک نگاه کلی، انتقال شیعیان از حاشیه به محور قدرت پس از سال ۲۰۰۳ صرفاً تحولی ساختاری یا کمی در نظام سیاسی عراق نبود، بلکه به بازآرایی عمیق هویت سیاسی این کشور انجامید. این تحول، جایگاه مذهب و شبکه‌های اجتماعی ـ مذهبی را در فرآیند دولت‌سازی برجسته ساخت و نوعی الگوی نوین از «ائتلاف درون‌مذهبی شیعه» را شکل داد. با وجود این، رقابت جریان‌های مختلف شیعی از جمله صدر، الدعوه و حکمت، همراه با تأثیرگذاری قدرت‌های منطقه‌ای نظیر ایران و برخی دولت‌های عربی، بر پایداری این نظم تازه‌تأسیس تأثیر مستقیم گذاشته است. در نتیجه، استمرار یا تزلزل موقعیت شیعیان در ساختار سیاسی عراق به میزان توانایی آنان در ایجاد توازن میان هویت دینی و الزامات مدیریت دولت مدرن بستگی دارد. هم‌زمان، این فرایند بازتعریف قدرت، عراق را در مسیر نوعی «تحول هویتی» قرار داده است که در آن، مشروعیت مذهبی باید با کارآمدی نهادی و ظرفیت حکمرانی کارآمد تلفیق شود. در صورتی که نیروهای شیعی نتوانند میان مقتضیات اعتقادی و منطق دولت ملی هماهنگی برقرار کنند، خطر کاهش سرمایه اجتماعی و بازتولید شکاف‌های فرقه‌ای محتمل است. در مقابل، موفقیت در پیوند این دو حوزه می‌تواند الگویی از دولت‌سازی دینی–دموکراتیک ارائه کند که نقش و جایگاه عراق را در ساختار سیاسی جنوب غرب آسیا بازتعریف نماید.

پس از فروپاشی امپراتوری عثمانی در پی جنگ جهانی اول و شکل‌گیری کشور عراق در قالب یک واحد سیاسی جدید، الگوی توزیع قدرت در این سرزمین دستخوش تحولات متعددی شده است. نخستین مرحله، دوره شکل‌گیری ناسیونالیسم عربی تحت رهبری خاندان هاشمی بود. مرحله دوم، با وقوع کودتای ژوئیه ۱۹۵۸ علیه نظام سلطنتی هاشمی مشخص می‌شود. مرحله سوم که از سال ۱۹۶۶ آغاز شد، با استقرار حزب بعث در رأس ساختار قدرت سیاسی هم‌زمان است. در مرحله چهارم، صدام حسین از سال ۱۹۷۹ به‌صورت رسمی زمام امور را در دست گرفت. سرانجام، مرحله پنجم که از سال ۲۰۰۳ آغاز می‌شود، با قدرت‌یابی گروه‌های شیعی و حضور آن‌ها در ساختار جغرافیای سیاسی عراق به‌عنوان یک پدیده بی‌سابقه همراه است.

در دوران زمامداری صدام حسین و حکومت حزب بعث، جامعه شیعه عراق در حاشیه ساختار قدرت قرار داشت و غالباً به‌عنوان شهروندان درجه‌دو تلقی می‌شدند. رژیم بعث منابع قدرت، ثروت و نفوذ سیاسی را میان گروه‌ها و نخبگانی توزیع می‌کرد که از نظر فکری و ایدئولوژیک با شخص صدام همسویی داشتند. البته این وضعیت به معنای حذف کامل شیعیان از ساختار حکومتی نبود؛ زیرا شماری از چهره‌های شیعه در بدنه دولت حضور داشتند که با اتخاذ رویکردی سکولار، وفاداری خود را به صدام حفظ کرده و از هرگونه گرایش ایدئولوژیک مذهبی فاصله گرفته بودند.

به‌طور کلی، شیعیان در این دوره نه تنها از دسترسی به حقوق سیاسی، اجتماعی و اقتصادی برابر محروم بودند، بلکه در چند مقطع زمانی هدف سرکوب‌های گسترده نیز قرار گرفتند. نخستین موج این سرکوب‌ها در دهه ۱۹۸۰ میلادی و دومین موج در سال‌های ۱۹۹۰ تا ۱۹۹۱ روی داد؛ زمانی که شیعیان با استفاده از خلأ قدرت ناشی از شکست ارتش عراق در جنگ با ایالات متحده، دست به اعتراضات گسترده زدند. با این حال، این قیام‌ها با واکنش خشن و سرکوب خونین رژیم صدام مواجه شد و سکوت جامعه بین‌المللی به‌ویژه آمریکا موجب تداوم این وضعیت گردید (Taha, 2023: 18-24).

پس از سقوط رژیم صدام حسین در سال ۲۰۰۳ میلادی، ساختار قدرت سیاسی در عراق دستخوش تحولی اساسی شد و اداره کشور به جریان‌های اسلام‌گرا و مذهبی واگذار گردید. همانند سایر نظام‌های مردم‌سالار، در عراق نیز مبنای مشروعیت قدرت بر انتخابات آزاد و اصل «هر فرد یک رأی» استوار است؛ بدین معنا که ترکیب نهایی قدرت از دل رقابت میان احزاب و ائتلاف‌های سیاسی برمی‌خیزد. با توجه به اکثریت جمعیتی شیعیان در این کشور، طبیعی است که مهم‌ترین منصب اجرایی یعنی نخست‌وزیری در اختیار نیروهای شیعه قرار گیرد. نخست‌وزیر در ساختار حقوقی عراق، رئیس دولت و فرمانده کل نیروهای مسلح محسوب می‌شود؛ بنابراین اقتدار نظامی کشور نیز به‌صورت رسمی در اختیار جریان‌های شیعی است. افزون بر این، در نظام سیاسی عراق، احزاب نقش محوری در فرآیند سیاست‌گذاری و تصمیم‌سازی حکومتی ایفا می‌کنند. بیشتر احزاب فعال در صحنه سیاسی ریشه در گروه‌های شیعی دارند؛ از جمله حزب‌الدعوه، مجلس اعلای اسلامی و سازمان بدر که سابقه فعالیت آن‌ها حتی به دوران حکومت صدام نیز بازمی‌گردد. با فروپاشی رژیم بعث، بستر لازم برای کنش سیاسی و گسترش نفوذ این احزاب فراهم شد (انصاری، حسین‌زاده و نیلی، ۱۴۰۲: ۴۰). پس از براندازی حکومت صدام، حزب‌الدعوه به یکی از مهم‌ترین احزاب سیاسی عراق تبدیل شد؛ بطوری‌که نخست

وزیران پیشین این کشور، ابراهیم جعفری (۲۰۰۵)، نوری‌المالکی (۲۰۰۶)، حیدرالعبادی (۲۰۱۴) و محمد شیاع السودانی (۲۰۲۲) از اعضای این حزب بودند.

از منظر جغرافیایی و اقتصادی، جامعه شیعی عراق در جایگاهی راهبردی و اثرگذار قرار گرفته است. تمرکز منابع عظیم نفت و گاز در نواحی جنوبی کشور، دسترسی به خلیج فارس و احاطه بر مسیرهای دریایی حیاتی، زمینه‌ساز برخورداری این گروه از مزیت‌های ژئواقتصادی قابل توجهی شده است. این ویژگی‌ها، جنوب عراق را به ابزاری مؤثر در معادلات سیاسی و ژئوپلیتیکی کشور تبدیل کرده و ظرفیت چانه‌زنی قابل ملاحظه‌ای در اختیار شیعیان قرار داده است. اهمیت این وضعیت از آن جهت برجسته است که پس از قرن‌ها حاشیه‌نشینی سیاسی و اجتماعی، شیعیان توانسته‌اند با تکیه بر این منابع و موقعیت جغرافیایی، به تدریج به عنوان نیرویی تعیین‌کننده در ساختار قدرت سیاسی عراق ظاهر شوند. در این چارچوب، احزاب و گروه‌های شیعی با اتکا به اکثریت جمعیتی خود، در پی کسب سهم بیشتری از قدرت و نقش‌آفرینی در تثبیت نظم و امنیت ملی در مقام گروه غالب در نظام جدید عراق هستند. در مقابل، نیروهای سنی‌مذهب به منظور ممانعت از افزایش نفوذ شیعیان، راهبردهایی نظیر حمایت از فدرالیسم کردی، مخالفت با فرایند بعثی‌زدایی به‌ویژه در مناطق جنوبی و شمالی، و تلاش برای بازنگری در قانون اساسی را در پیش گرفته‌اند تا بتوانند موقعیت سنتی و تاریخی خویش را احیا کنند. در نتیجه، تضاد منافع و اهداف میان گروه‌های داخلی، فقدان بسترهای مصالحه و همکاری میان جوامع شیعه و سنی، و نبود سنت نهادینه دموکراسی و مشارکت ملی در ساختار قدرت، به عواملی تبدیل شده‌اند که روند مدیریت سیاسی و وضعیت امنیتی عراق را با چالش‌های جدی مواجه ساخته‌اند (آدمی و ابراهیمی‌پور، ۱۳۹۳: ۱۱۸–۱۱۰). با این حال، شیعیان بیش از هر چیز، بر توسل به قواعد و شیوه‌های دموکراتیک به منظور پیشبرد روند سیاسی عراق تأکید کرده‌اند.

پس از تغییر ساختار سیاسی در سال ۲۰۰۳، جامعه شیعی عراق به محور اصلی فرایند دولت‌سازی در این کشور تبدیل شد و ستون فقرات نظام سیاسی نوین عراق را شکل داد. دیگر گروه‌های قومی و مذهبی نیز متناسب با آرای عمومی و میزان حمایت مردمی، در چارچوب فرایندهای دموکراتیک مشارکت یافته‌اند. در این میان، احزاب و ائتلاف‌های عمده شیعی به همراه مراجع و رهبران برجسته مذهبی، از جمله آیت‌الله العظمی سید علی سیستانی، بیشترین نفوذ را در عرصه سیاست عراق دارا هستند. جایگاه اثرگذار آیت‌الله سیستانی به‌عنوان مرجع عالی‌قدر شیعیان، در تحولات سیاسی و اجتماعی عراق به‌روشنی قابل مشاهده است. به‌ویژه در سال ۲۰۰۵، زمانی که ایشان با صدور فتوایی، مردم را به حضور گسترده در انتخابات فراخواند و تصریح کرد که آینده مطلوب عراق تنها از مسیر مشارکت سیاسی محقق خواهد شد. این اقدام نقش تعیین‌کننده‌ای در افزایش حضور شهروندان، به‌ویژه جامعه شیعی، در فرآیندهای انتخاباتی و سیاسی ایفا کرد. در همین راستا، نصر معتقد است که فتوای آیت‌الله سیستانی، بنیان‌های مردم‌سالاری را در ساختار سیاسی عراق استحکام بخشید (Nasr, 2006: 187). همچنین، ایشان در پاسخ به استفتائی در خصوص نگارش قانون اساسی عراق اظهار داشتند که: «نیروهای اشغال‌گر از هیچ‌گونه شایستگی برای تعیین اعضای مجلس نگارش قانون اساسی برخوردار نیستند. باید ابتدا انتخابات عمومی برگزار شود تا از این طریق هر عراقی واجد شرایط، نماینده مورد نظر خود را برای نگارش قانون اساسی تعیین کند. آنگاه قانون اساسی بوسیله این مجلس تدوین شده و برای تصویب نهایی به رفراندم گذاشته شود».[1] بسیاری از پیروان مذهب تشیع نیز در روند تدوین قانون اساسی عراق از مواضع و رهنمودهای آیت‌الله سیستانی حمایت کردند. نقش و نفوذ مرجعیت شیعه، به‌ویژه آیت‌الله سیستانی، در فضای سیاسی و اجتماعی عراق پس از اشغال این کشور به‌قدری گسترده و تعیین‌کننده بود که مقامات آمریکایی و همچنین اخضر ابراهیمی، نماینده ویژه دبیرکل سازمان ملل متحد در امور عراق و مسئول هماهنگی فرایند تدوین قانون اساسی و رفع اختلافات میان گروه‌های سیاسی، ناگزیر به برقراری گفت‌وگو و مشورت مستقیم با ایشان شدند (Jiyad, 2023). به‌طور کلی، تدوین قانون اساسی عراق را می‌توان دستاوردی قابل توجه در فضای سیاسی معاصر این کشور دانست؛ فرایندی که در نتیجه‌ی همگرایی جریان‌های اسلام‌گرای شیعه و نقش‌آفرینی به‌موقع مرجعیت دینی شیعه تحقق یافت.

از جهتی دیگر، پس از سقوط صدام و ایجاد خلأ قدرت، مرجعیت شیعه به‌ویژه آیت‌الله سیستانی با دعوت به وحدت و یکپارچگی، نقش کلیدی در کنترل اوضاع امنیتی مناطق شیعه‌نشین ایفا کرد (خواجه‌سروی و رحمنی، ۱۳۹۱: ۴۴). در مقابل، مناطق سنی‌نشین

1. http://www.sistani.org

به‌دلیل اقدامات مسلحانه علیه اشغالگران و نفوذ القاعده با بحران امنیتی و اقتصادی مواجه شدند (نادری، ۱۳۸۶: ۴۹). همان طور که در آوریل ۲۰۰۴، درگیری میان نظامیان خارجی و شبه‌نظامیان مقتدا صدر در نجف و کربلا با میانجیگری آیت‌الله سیستانی و تضمین فرماندار آمریکایی پایان یافت (ایکنبری، ۱۳۸۳: ۸۴). همچنین، شیعیان با بهره‌گیری از فشار مرجعیت و حمایت جمهوری اسلامی ایران، در شورای حکومتی که برای نخستین بار اکثریت کرسی‌ها را در اختیار گرفتند، حضور خود را تثبیت کردند (خواجه‌سروی و رحمنی، ۱۳۹۱: ۵۲–۵۱). در اکتبر ۲۰۰۵ نیز آیت‌الله سیستانی با صدور فتوایی خواستار برگزاری انتخابات عمومی برای تدوین قانون اساسی شد که این امر از طریق همه پرسی به تصویب قانون اساسی دائم انجامید (Nasr, 2006: 187)؛ تأکید او بر مشارکت مسالمت‌آمیز و دموکراسی، از جنگ داخلی جلوگیری و نمایندگی سیاسی شیعیان را تقویت کرد (Dodge, 2013: 45). به این ترتیب، دیپلماسی خاموش و اقتدار اخلاقی سیستانی، قانون اساسی را متوازن و از انزوای اهل سنت و کردها جلوگیری نمود.

علاوه بر آن وی نقشی تعیین‌کننده در مهار و کاهش تنش‌های فرقه‌ای بر عهده داشت. پس از انفجار حرم امامان شیعه در شهر سامرا در فوریه سال ۲۰۰۶، وی از پیروان خود خواست تا از هرگونه اقدام تلافی‌جویانه پرهیز کنند. بنا بر تحلیل الوردی، این موضع‌گیری سیستانی نشانگر ایفای نقش میانجیِ صلح‌طلب از سوی او در یکی از حساس‌ترین مقاطع تاریخ معاصر عراق بود (الوردی، ۲۰۲۰: ۳۱۲). از این‌رو، می‌توان گفت که نقش‌آفرینی شیعیان بعد از ۲۰۰۳ در میدان سیاست و ساختار سیاسی عراق افزایش یافته و مرجعیت شیعیان نیز پس از حذف صدام در صحنه سیاسی عراق بازیگر مهمی شده‌اند؛ به‌گونه‌ای که آنان اکنون شرایط کنونی این کشور را برای تعامل با ساختار سیاسی عراق جدید مناسب‌تر می‌دانند.

نتیجه‌گیری

عراق عرصه‌ای است که ساختار ژئوپلیتیکی آن به‌طور بنیادین توسط تنوع قومی و مذهبی شکل گرفته است. طی دوران سلطه‌ی نزدیک به یک‌صدساله از دهه ۱۹۲۰ تا ۲۰۰۳، جغرافیای قدرت در این کشور تحت کنترل اقلیت سنی بود که به واسطه آن توانستند از مناصب کلیدی حکمرانی بهره‌مند شوند. با فروپاشی رژیم بعث در سال ۲۰۰۳ و گشایش فضای سیاسی مبتنی بر دموکراسی عددی، موازنه‌ی ژئوپلیتیکی قدرت در عراق به نفع اکثریت جمعیتی شیعه بازتعریف شد. این گذار از حاشیه به مرکز، نه‌تنها یک جابجایی ساده‌ی نخبگان، بلکه بازآرایی عمیق ژئوپلیتیک داخلی عراق بر مبنای هویت مذهبی بود . یافته‌های این پژوهش که با تمرکز بر دینامیک‌های داخلی عراق انجام شد، هر دو فرضیه تحقیق را تأیید می‌کند. نخست، از منظر جمعیتی و اجتماعی، عراق پس از ۲۰۰۳ شاهد دگردیسی عمیقی بود. بازگشت گسترده مهاجران و نخبگان تبعیدی شیعه که در دوره‌ی بعث به اجبار کشور را ترک کرده بودند، وزن جمعیتی این گروه را نه فقط از نظر کمی، که از نظر کیفی و توان نهادی ارتقا بخشید. این تحول در کنار احیای هویت دینی از طریق احیای مناسک جمعی مانند اربعین و بازسازی عتبات عالیات، به تقویت سرمایه اجتماعی شیعیان و تحکیم انسجام فضایی آنان در قلمروهای جغرافیایی جنوب و مرکز عراق، به‌ویژه در شهرهای مقدس و پایتخت، انجامید. شکل‌گیری و نهادینه‌شدن نیروهای شبه‌نظامی مردمی همچون حشد الشعبی نیز به عاملی مؤثر در معادلات امنیتی و ژئوپلیتیکی کشور تبدیل شد، هرچند چالش‌هایی را نیز در رابطه با انحصار حاکمیت ملی ایجاد کرده است. دوم، در عرصه‌ی سیاسی و حکمرانی، شیعیان با بهره‌گیری از سازوکارهای انتخاباتی و قانون اساسی ۲۰۰۵، توانستند اکثریت جمعیتی خود را به قدرت سیاسی مؤثر تبدیل کنند. داده‌های انتخاباتی نشان می‌دهد که از نخستین انتخابات پارلمانی تا زمان انجام این پژوهش، ائتلاف‌های شیعی همواره بیشترین کرسی‌ها را در مجلس شورای ملی از آن خود کرده و منصب راهبردی نخست‌وزیری، به‌عنوان عالی‌ترین مقام اجرایی، به‌طور مستمر در اختیار جریان‌های شیعه بوده است. این دستاورد حاصل همگرایی احزاب ریشه‌داری همچون حزب‌الدعوه و مجلس اعلای اسلامی عراق بود که پس از سال‌ها مبارزه در تبعید، به بازیگران اصلی صحنه سیاست تبدیل شدند. در این میان، مرجعیت دینی در نجف، به‌ویژه آیت‌الله سیستانی، با ایفای نقشی فراجناحی و راهبردی، به‌عنوان یکی از ارکان اصلی ژئوپلیتیک شیعه در عراق ظاهر شد. فتاوای ایشان در زمینه مشارکت سیاسی، تدوین قانون اساسی و بسیج مردمی علیه تروریسم (فتوای جهاد کفایی)، نه‌تنها روند دموکراتیک را نهادینه ساخت، بلکه از بروز جنگ داخلی و تجزیه کشور نیز جلوگیری کرد . در مجموع، جامعه شیعی عراق پس از ۲۰۰۳ سه مرحله‌ی کلیدی را پشت سر نهاد: نخست، بازتعریف هویت و بیداری سیاسی در فضای پس از بعث؛ دوم، سازمان‌دهی نهادی و تشکیل احزاب و ائتلاف‌های فراگیر؛ و سوم، تسلط

بر ساختار قدرت و تبدیل شدن به کنشگر محوری در نظم ژئوپلیتیکی جدید عراق. این پژوهش با تأکید بر رویکردی درون‌زا، نشان داد که ارتقای ژئوپلیتیکی شیعیان بیش از آنکه معلول مداخلات خارجی باشد، ریشه در دینامیک‌های داخلی جمعیتی، اجتماعی، نهادی و به‌ویژه نقش هویت‌بخش مرجعیت دینی داشته است. در نهایت، ثبات و تداوم این جایگاه در گرو توانایی جریان‌های شیعی در ایجاد توازن میان هویت مذهبی و الزامات دولت‌سازی مدرن، تقویت نهادهای مدنی، ارتقای کارآمدی حکمرانی و تعامل سازنده با سایر گروه‌های قومی–مذهبی در چارچوب منافع ملی عراق است.

پیشنهادها

برای تثبیت دستاوردهای ژئوپلیتیکی شیعیان و تضمین ثبات پایدار در عراق، لازم است دولت و نهادهای سیاسی با همکاری مرجعیت دینی بر تقویت نهادهای میانجی و کارآمدی حکومت مرکزی تمرکز کنند. همچنین، تدوین و اجرای برنامه‌های ملی برای کاهش گسل‌های فرقه‌ای و فراهم‌سازی مشارکت سیاسی عادلانه برای همه گروه‌های قومی و مذهبی ضروری است. در عرصه همکاری‌های منطقه‌ای، توسعه روابط فرهنگی و اقتصادی با جمهوری اسلامی ایران می‌تواند به تحکیم صلح و ثبات داخلی و منطقه‌ای کمک کند. از منظر فرهنگی، تقنین تبادلات دانشگاهی، گسترش گردشگری مذهبی و حمایت از پروژه‌های رسانه‌ای و پژوهشی برای تقویت گفت‌وگوی بینافرهنگی توصیه می‌شود. در بعد اقتصادی، اجرای پروژه‌های زیرساختی مشترک، توسعه کریدورهای ترانزیتی، افزایش سرمایه‌گذاری در انرژی، کشاورزی و صنعت و ایجاد مناطق آزاد تجاری اهمیت دارد.

قدردانی

این مقاله مستخرج از رساله دکتری دانشکده جغرافیای دانشگاه تهران است. ضمن تشکر از دانشکده جغرافیا اعلام می‌دارد که این پژوهش از حمایت مالی برخوردار نبوده است.

مشارکت نویسندگان

همه نویسندگان به طور مساوی در مفهوم‌سازی مقاله و نگارش پیش‌نویس‌های اولیه و بعدی آن مشارکت داشتند.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

منابع

احمدی، سیدعباس (۱۳۹۰). ایران، انقلاب اسلامی و ژئوپلیتیک شیعه. تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور.

احمدی، سیدعباس (۱۳۹۷). تبیین مفهومی ژئوپلیتیک شیعه. فصلنامه ژئوپلیتیک، ۱(۴)، ۸۱–۵۸.

آدمی، علی و ابراهیمی‌پور، حوا (۱۳۹۳). جایگاه شیعیان در عراق جدید. فصلنامه شیعه‌شناسی، ۱۲(۴۶)، ۱۰۷–۱۴۰.

افشردی، محمدحسین و بابلی، کورش (۱۳۹۶). بررسی عوامل ژئوپلیتیک انسانی شیعیان عراق و تأثیر آن بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران. مطالعات دفاعی راهبردی، ۱۵(۶۷)، ۵–۲۶.

انصاری، رضا؛ حسین‌زاده، وحید و نیلی، مقداد (۱۴۰۲). پیش‌ران و پسران‌های داخلی حضور عراق در محور مقاومت. دوفصلنامه دانش سیاسی، ۱۹(۱)، ۵۰–۲۳.

ایکنبری، جی. جان (۱۳۸۳). عراق و سودای بلندپروازانه آمریکا (ترجمه حمید مرادخواه و امین روان‌بد). مطالعات راهبردی، (۱۴)، ۱۲–۲۳

برنابلداچی، سیروس (۱۳۸۷). هلال شیعی و ژئوپلیتیک خاورمیانه. پگاه حوزه، ۱۹۲، در:
https://hawzah.net/fa/Magazine/View/3814/4848/40296,

پورسعید، فرزاد (۱۳۸۹). برآورد استراتژیک عراق آینده. مطالعات راهبردی، ۱۳(۴۷)، ۱۷۷–۲۱۲.

جعفریان، رسول (۱۳۸۸). تشیع در عراق و مناسبات با ایران. مطالعات تاریخی، (۱۵)، ۱۸۰–۲۱۹.

جلوب‌العکیبی، احمد و ملکی، ماری (۱۴۰۱). نقش نیروهای شیعی در سیاست عراق پس از صدام با تأکید بر دوره نوری‌المالکی. فصلنامه سیاست‌پژوهی جهان اسلام، ۹(۱)، ۱۵۶–۱۷۲.

جمالی، جمال (۱۳۸۹). عربستان و قدرت‌گیری شیعیان در منطقه. اطلاعات سیاسی–اقتصادی، ۲۴(۲۸۱–۲۸۲)، ۵۸–۶۷.
حافظنیا، محمدرضا (۱۳۸۵). اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک. مشهد: انتشارات پاپلی.
حافظنیا، محمدرضا و احمدی، سیدعباس (۱۳۸۸). تبیین ژئوپلیتیکی اثرگذاری انقلاب اسلامی بر سیاسی شدن شیعیان جهان. فصلنامه شیعه‌شناسی، ۷(۲۵)، ۷۹–۱۰۹.
خواجه‌سروی، غلامرضا و رحمانی، مریم (۱۳۹۱). انقلاب اسلامی ایران و گفتمان سیاسی شیعه در عراق. پژوهشنامه انقلاب اسلامی، (۳)، ۲۹–۵۸.
علوی‌پور، سیدمحسن (۱۳۸۸). ژئوپلیتیک عراق و امنیت در منطقه خلیج فارس. مطالعات خاورمیانه، ۱۶(۲)، ۱۰۵–۱۲۲.
کرمی، جهانگیر (۱۳۸۴). روسیه و طرح خاورمیانه بزرگ: بازیگر حاشیه عمل‌گرا. مطالعات خاورمیانه، ۱۲(۳)، ۴۹–۶۶.
محمدپور، علی (۱۳۸۵). ژئوپلیتیک شیعه در خاورمیانه پس از حمله آمریکا به عراق. در مجموعه مقالات دومین کنگره انجمن ژئوپلیتیک ایران (۲۷۶–۲۴۹). تهران: انجمن ژئوپلیتیک ایران.
ملکوتی‌فر، حبیب‌الله (۱۳۸۸). اصطلاحات سیاسی در کشورهای عرب حوزه خلیج فارس و تغییر مثبت در ژئوپلیتیک شیعه. تهران: دانشگاه تهران.
مودب، محمد (۱۳۸۹). فرایند دولت– ملت‌سازی در عراق و تأثیر آن بر امنیت ملی ایران. مرکز بین‌المللی مطالعات صلح، (۳).
نادری، محمود (۱۳۸۶). چگونگی روند دولت‌سازی در عراق پس از صدام و مایه‌های ناامنی. مجله سیاسی–اقتصادی، (۲۳۸–۲۳۷)، ۴۸–۵۵.
الخیون، رشید (۲۰۰۵). اهوار العراق تاریخ الماء و التجفیف، بغداد: مرکز العراق للابحاث
الصافی، حیدر شامان (۲۰۰۵). الاهوار، الطبیعه، المعدان، بغداد: مرکز العراق للابحاث
صالح، زکی (۱۹۵۳). فی دراسه العراق المعاصر، بغداد: مطبعه الرابطه
العزاوی، عباس (۱۴۲۵). تاریخ العراق بین الاحتلالین، الطبعه الاولی. قم: مکتبه الحیدریه
الوردی، علی (۲۰۲۰). لمحات اجتماعیهٔ من تاریخ العراق الحدیث، بیروت: دار الوراق للنشر

Abbas, A. (2024) Border crossings: The unholy alliance between Iran and Iraqi militias. Beirut: Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center, Carnegie Endowment for International Peace. Available at: https://carnegieendowment.org/research/2023/06/border-crossings-the-unholy-alliance- between-iran-and-iraqi-militias (Accessed: 7 May 2025).
Adami, A. and Ebrahimpour, H. (2014) 'The position of Shiites in the new Iraq', Shi'a Studies Quarterly, 12(46), pp. 107-140 (in Persian).
Afshordi, M.H. and Baboli, K. (2017) 'Human geopolitical factors of Iraqi Shiites and their impact on Iran's defense strategy', Strategic Defense Studies, 15(67), pp. 5-26 (in Persian).
Ahmadi, S.A. (2011) Iran, the Islamic Revolution and Shi'a geopolitics. Tehran: Noor Institute for Thoughtful Studies (in Persian).
Ahmadi, S.A. (2018) 'Conceptual explanation of Shi'a geopolitics', Geopolitics Quarterly, 4(1), pp. 58-81 (in Persian).
Alavipour, S.M. (2009) 'Geopolitics of Iraq and security in the Persian Gulf', Middle East Studies, 16(2), pp. 105-122 (in Persian).
Al-Azzawi, A. (1425 AH) The History of Iraq Between the Two Occupations, First Edition. Qom: Al-Haydariya Library (in Arabic).
Al-Khayoun, R. (2005) The Marshes of Iraq: A History of Water and Draining. Baghdad: Iraq Research Center (in Arabic).
Alhadeff, I. (2016) The geopolitics of the civil war of Shia Islam. Moscow: Smashwords.
Al-Monitor (2023) 'The role of Shia political parties in Baghdad', Al-Monitor. Available at: https://www.al-monitor.com (Accessed: 7 September 2025).
Al-Safi, H.S. (2005) The Marshes: Nature, The Ma'dan. Baghdad: Iraq Research Center (in Arabic).
Al-Wardi, A. (2020) Social Glimpses from the Modern History of Iraq. Beirut: Dar Al-Warraq for Publishing (in Arabic).
Ansari, R., Hosseinzadeh, V. and Nili, M. (2023) 'Internal drivers and barriers to Iraq's presence in the Axis of Resistance', Political Science Quarterly, 19(1), pp. 23-50 (in Persian).
Barnablodachi, C. (2008) 'The Shiite crescent and the geopolitics of the Middle East', Pegah-e Howzeh Magazine, (192). Available at: https://hawzah.net/fa/Magazine/View/3814/4848/40296 (Accessed: 30 April 2026) (in Persian).

Bazrafshan, M., Eslami, M. and Sedaghat, M. (2021) 'Shia geopolitics or religious tourism? Political convergence of Iran and Iraq in the light of Arbaeen pilgrimage', in Eslami, M. (ed.) The geopolitics of Iran. Singapore: Springer, pp. 363-385. https://doi.org/10.1007/978-981-16-3564-9

BBC (2023) 'The demographic changes in Baghdad', BBC News. Available at: https://www.bbc.com (Accessed: 17 May 2025).

Casarano, A., Kovács, B. and Zebrauskaite, E. (2023) 'Iran: Regional Nightmare and International Concern', Global Affairs, University of Navarra. Available at: https://www.unav.edu/web/global-affairs/iran-regional-nightmare-and-international-concern (Accessed: 17 May 2025).

Central Intelligence Agency (CIA) (2023) 'Iraq: Population and demographics', in The world factbook. Washington, DC: Central Intelligence Agency. Available at: https://www.cia.gov (Accessed: 7 August 2025).

Dodds, K. (2000) Geopolitics in a changing world. London: Pearson Education.

Dodds, K. (2014) Geopolitics: A very short introduction. Oxford: Oxford University Press.

Dodge, T. (2013) Iraq: From war to a new authoritarianism. London: Routledge.

Eikenberry, J.J. (2004) 'Iraq and America's ambitious vision', translated by H. Moradkhah and A. Ravanbod, Strategic Studies, (14), pp. 12-23 (in Persian).

Flint, C. (2021) Introduction to geopolitics. London: Routledge.

Garoz, R.R. (2005) 'Geopolítica crítica: el pacto Ibérico de 1939', Scripta Nova, 9(198). Barcelona: Universidad de Barcelona.

Ghadiri Hajat, M., Diyari Saleh, M. and Ahmad Abdullah, Z. (2023) 'Convergence and divergence of Iraqi and Iranian Shiites', Journal of Political Geography Research, 8(3), pp. 63-86. https://doi.org/10.22067/pg.2023.79207.1174 (in Persian).

Guardian (2023) 'Baghdad's shifting sectarian landscape', The Guardian. Available at: https://www.theguardian.com (Accessed: 19 October 2025).

Haddad, F. (2011) Sectarianism in Iraq: Antagonistic visions of unity. New York, NY: Columbia University Press.

Hafeznia, M.R. (2006) Principles and concepts of geopolitics. Mashhad: Papoli Publications (in Persian).

Hafeznia, M.R. and Ahmadi, S.A. (2009) 'Impact of the Islamic Revolution on the politicization of Shiites', Shi'a Studies Quarterly, 7(25), pp. 73-109 (in Persian).

Jafarian, R. (2009) 'Shiism in Iraq and relations with Iran', Historical Studies, (15), pp. 180-219 (in Persian).

Jamali, J. (2010) 'Saudi Arabia and the rise of Shiites in the region', Political-Economic Information, 24(281-282), pp. 58-67 (in Persian).

Jiyad, S. (2023) God's man in Iraq: The life and influence of Grand Ayatollah Ali al-Sistani. New York, NY: The Century Foundation. Available at: https://tcf.org/content/book/gods-man-in-iraq (Accessed: 9 November 2025).

Johnston, R.J. (1994) The dictionary of human geography. Oxford: Blackwell.

Jolob Al-Akibi, A. and Maleki, M. (2022) 'Shiite forces in Iraqi politics after Saddam', World Islamic Politics Studies, 9(1), pp. 156-172 (in Persian).

Kadhim, A. and Anderson, L. (2022) 'The popular mobilization forces and the remaking of the Iraqi state: Between securitization and state-building', International Security, 46(4), pp. 108-144.

Karami, J. (2005) 'Russia and the Greater Middle East initiative', Middle East Studies, 12(3), pp. 49-66 (in Persian).

Khajeh Sarvi, G. and Rahmani, M. (2012) 'Islamic Revolution and Shiite political discourse in Iraq', Journal of Islamic Revolution Research, (3), pp. 29-58 (in Persian).

Makhsum, A. and Wafi, M.H. (2024) 'The dynamics of the anti-Shia movement: An analysis of international and national geopolitics', Comparative Study of Political Journal, 3(2), pp. 101-113. https://doi.org/10.32939/cspj.v3i2.4876

Malkootifar, H. (2009) Political terminology in Persian Gulf Arab countries and changes in Shi'a geopolitics. Tehran: University of Tehran (in Persian).

Marr, P. (2012) The modern history of Iraq, 3rd edn. Boulder, CO: Westview Press.

Modab, M. (2010) 'Nation-state building in Iraq and its impact on Iran's national security', International Peace Studies Center, (3) (in Persian).

Mohammadpour, A. (2006) 'Shi'a geopolitics after the US invasion of Iraq', in Proceedings of the Second Congress of the Iranian Geopolitics Association. Tehran: Iranian Geopolitics Association, pp. 249-276 (in Persian).

Naderi, M. (2008) 'State-building in post-Saddam Iraq and insecurity sources', Political-Economic Journal, (237-238), pp. 48-55 (in Persian).

Nasr, V. (2006) The Shia revival: How conflicts within Islam will shape the future. New York, NY: W.W. Norton & Company.

Norton, A.R. (2014) Hezbollah: A short history. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Norton, A.R. (2015) ‘The geopolitics of Shia and the Sunni-Shia rift’, in Monier, E. (ed.) Regional insecurity after the Arab uprisings: Narratives of security and threat. London: Palgrave Macmillan, pp. 129-148. https://doi.org/10.1057/9781137503978_7

Parker, G. (1998) Geopolitics: Past, present and future. London: Pinter Publishers.

Poursaeed, F. (2010) ‘Strategic assessment of future Iraq’, Strategic Studies, 13(47), pp. 177-212 (in Persian).

Saleh, Z. (1953) In the Study of Contemporary Iraq. Baghdad: Al-Rabita Press (in Arabic).

Taha, A. (2023) ‘Sovereignty and nationalism in contemporary Iraq through the memory of the 1991 uprising’, International Journal of Middle East Studies, 55(2), pp. 369-376.

Toal, G. (2000) Critical geopolitics: The politics of writing global space. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.

United Nations. (2023) World population prospects. New York, NY: United Nations. Available at: https://population.un.org (Accessed: 3 July 2025).

United States. Central Intelligence Agency. Cartography Center. (2003). Available at: https://www.loc.gov/item/2003629862/ (Accessed: 11 May 2025).

Visser, R. (2007) Sistani, the United States and politics in Iraq: From quietism to Machiavellianism. Oslo: Norwegian Institute of International Affairs. Available at: https://www.files.ethz.ch/ isn/27866/700.pdf (Accessed: 16 November 2025).

Walter, A. and Al-Hammood, A.T. (2023) The politics of memory in contemporary Baghdad: A comparative neighborhood study. Cambridge: Cambridge University Press.

Wehrey, F. (2014) Sectarian politics in the Gulf: From the Iraq war to the Arab uprisings. New York, NY: Columbia University Press.